

VÁROSOK és TÖRTÉNETEIK

KÉT VÁROS TÖRTÉNETE

Az első egy mérnök által megrajzolt terv szerint jött létre. Az alkotó az ész által diktált elveket követte, és azokat azonnal mértani formába öntötte. Az igényből, hogy a város egy biztonságos, kívülről áthatolhatatlan egész legyen, arra jutott, hogy kör alaprajzon kell állnia, amelynek peremén fog húzódni a városfal. A várost ezzel egyszer s mindenkorra leválasztotta a környező világtól, és külső kerületének olyan formát adott, amely megfelelt úgy a hadászatnak, mint a filozófiának a tökéletességről alkotott felfogásainak. Eme képződmény középpontjába egy, a fontos intézmények épületei által szegélyezett teret helyezett; és e középpontból egyenes utcák sugarai futottak szét, amelyeket összekötőutak gyűrűi szeltek át. Miután a terv elkészült, talált egy síkságot, amelyet alkalmasnak tartott a megvalósításához, és amelyen úgy tűnt, hogy csak néhány öreg fa kivágására, egy-két bucka kiegyenlítésére és pár csavargó elűzésére lesz szükség.

Ez alapján joggal lehetett remélni, hogy e helyen az ész, a nyugati ész városa jön létre, egy olyan város, amelyben a nyugati metafizika magára ismer. Roland Barthes számára japán útja egy olyan távolságot adott, amely révén összefüggésre lelt a nyugati gondolkodás mozgása és a nyugati városok alapvető elrendezése között: „A négyzetes, hálószerkezetű városok (mint például Los Angeles) állítólag erőteljes szorongást okoznak. Bántják a városhoz kötődő szinestetikus érzékenységünket, amely megköveteli, hogy a városi térnek legyen egy központja, aho-

vá be lehet menni és ahonnan vissza lehet térni, hogy legyen egy önmagában teljes hely, amelyről álmodozni lehet, amelyhez közeledhetünk vagy amelytől távolodhatunk, egyszóval, ahol létrehozhatjuk önmagunkat. Számos (történelmi, gazdasági, vallási, katonai) okból, a Nyugat túlságosan is jól megértette ezt a törvényt: városai mind koncentrikusak. Összhangban a nyugati metafizika mozgásával, amely szerint minden középpont az igazság helye, városaink központja mindig **teljes**: egy kijelölt hely, itt halmozódnak fel és összpontosulnak a társadalom értékei: a lelkiség (a templomok), a hatalom (a hivatalok), a pénz (a bankok), az áru (az áruházak), a szó (az agorák: a kávéházak és a sétaterek). A városközpontba menni egyet jelent a társadalmi »igazsággal« való találkozással, a magasabb és teljesebb »valóságban« való részvétellel” (Barthes 1993 : 44, R.B. kiemelései).

Mérnökünk a város tervezésekor olyan követelményeket tartott szem előtt, amelyekben a gazdaság és a hadászat egybekapcsolódott a vallással és a metafizikával. A munkáját vezérlő szempontok között egyszerre volt jelen a befektetett pénzösszeg megtérülése és az ágyúk hatótávolsága, és az az öntudatlan, ám hathatós késztetés, amely arra ösztönözte, hogy az élet bizonyos változékony és összefüggéstelen megnyilvánulásai számára tartós támasztékot találjon. A városi tér geometrizálása mindezt közvetíti: a körző és a vonalzó szilárd támpontot nyújtanak a kezének. A város könyve a geometria képeivel van telerajzolva.

Az eddig elmondottak nemcsak az első, de a második városra is érvényesek. Ez utóbbi saját történelme akkor kezdődött, amikor kiderült, hogy a terepre-

dezés nem lesz olyan egyszerű, és elvégzése után módosítani kell az eredeti tervet. A városfal nem követi pontosan a körző nyomvonalát, a középpontot át kellett helyezni, az utcák egyenesei és körvonalai kissé elgörbültek. Ez azonban csak a kezdete volt annak a torzulási folyamatnak, amelyen a későbbi korokban ment át e város: háborúk, járványok, tűzvészek, bevándorlási hullámok, a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése, mindez és számos egyéb, gyakran teljesen lokális jelentőségű esemény tükröződött a város eredeti formájának meg bomlásában. A második város túlnőtt a városfalon, kívülről már alig hasonlított a körre; és a belsejében zajló átépítések következtében az eredeti alaprajz e település távoli múltjává vált.

Mindeme változások nyomán módosultak és elmosódtak a város eredeti körvonalai, ám nem tűntek el teljesen. Aki e második városba belépett, azonnal megérezte az első jelenlétét: nyomban tudta, hogy egy múlttal bíró városban mozog. És e környezet az első lépéseitől fogva figyelmeztette a múlt és a jelen közti távolságra.

A VALÓSÁGGÁ VÁLT ÉSZ VÁROSAI

Az első város egy olyan képződmény, amelyet Descartes az észhez kapcsol. Egy kartézianus város: mértani formáival megfelel az egység, a zártság és a szabályosság követelményeinek. Jó néhány várost ismerünk, amelyek létrejötkor legalábbis megközelítették ezt az eszményt, és vonásaik minden esetben a terv egységét tükrözték, amely az alaprajz zárt és szabályos elrendezéséből indult ki. Figyelemre méltó, hogy számos ilyen, egy alapító elgondolás alapján kialakított város éppen a tizenhatodik és a tizenhetedik században jött létre.

Itáliában a tizenhatodik század második felében több olyan város épült, amelyekben a reneszánsz eszmények megvalósítására törekedtek. Így keletkezett például Sabbioneta és Palmanova – mindkettő szabályos mértani alakzatot formáló alaprajzzal.

Amikor Richelieu bíboros elhatározta, hogy egyházi és világi hatalmát demonstrálandó új várost épít családi birtokán, és XIII. Lajostól engedélyt kapott egy „falakkal és árkokkal körbevett, vásárjoggal bíró város” alapítására, Jacques Lemercier-t bízta meg a feladattal, aki udvari építészként a Louvre átalakításakor és a bíboros kegyeltjeként a Sorbonne megépítésekor is kitüntette magát. A várost, amely a bíboros nevét volt hivatott viselni, Lemercier egy derékszögű négyszögben helyezte el – elvégre így is meg lehet felelni a szabályosság és a zártság követelményeinek. A város belsejében ez a derékszögű utcarendszerben fejeződik ki, amely két teret foglal magában.

Az így létrejött képződményt Isaac Joseph nem hajlandó városnak nevezni, ehelyett állítólagos városról beszél. Joggal állapítja meg: „Richelieu a két tér ellenére is csak egy állítólagos város, mivel túl van feszítve, csak a hatalom helyei kerültek benne elosztásra, és dualitása kizárólag a hatalom szimbolikus regiszterén belül van elgondolva (Joseph 1998 : 47). Ebben a hivatalnokok és a bíboros pártfogoltjai számára épült „városban” hiányzik az, ami egy igazi város lényege: a köztér. Utcái és terei csak színlelik, hogy közterek.

Egy város szabályos alaprajzon való kialakítása azonban nem minden esetben a hatalmi pozíció demonstrálására irányuló törekvés kifejeződése. Ahogy arra Marcel Roncayolo figyelmeztet, a geometria e téren sokféle szándékot és mechanizmust közvetít (Roncayolo 1990 : 96). Így például katonai szándékokat, amelyek megvalósításaként erődvárosok keletkeznek.

Számos ilyen város közül említsük meg Érsekújvárt. Ez a török elleni védelmi rendszer központi elemének szánt szabályos hatszög alakú erőd tervezésekor a reneszánsz eszmények által inspirált városgeometria katonai szolgálatba lépett. Ahogy egy korabeli metszet tanúsítja, a város belsejében ez esetben is a derékszögű utcarendszer érvényesült.

A városgeometria nyelvén megszólaló építmények egyszerre árulkodnak az egyháziak világi hatalmáról és a hadvezérek katonai indítékairól. Ez a geometria szabályos formáival mintha felkészítené az embereket egy változatlan rend elfogadására, amely alkalmazásaiban egyszerre lehet az ünnepi szertartások, az imádságok, a munka mindennapi kötelességei, a vásárok és a katonai gyakorlatok rendje. A házak és az utcák valamely szabályos mértani alakzatba rendezése által leküzdhető az az elbizonytalanító érzés, amelyet a rendezetlen utak kanyargása válthat ki; az egyes építőelemek, a házak, az utcák és a sétányok engedelmesen illeszkednek az átlátható egészbe, keretet adva egy olyan térnek, amelyben, mivel azt az egyenes és a körvonal szabja meg, a mozgások iránya mindig kiszámítható. Mindenki tudja, hogy mi vár rá a sarkon túl; hogy hol kell befordulnia, ha a központba akar jutni; hogy meddig mehet el, ha a városban akar maradni. Mindenki tudja, hogy hol vásárolhat, és hogy hol tud győzni; hogy hol mozognak a gazdagok és az előkelők, és hol verődnek össze a szegények. Mindenki a maga helyén, együtt a városban.

Ez a geometria, amellyel, hogy érvényre juttatja a zártság és a szabályosság követelményeit, különböző módozatokra ad lehetőséget: ha a városi tér zárttá tétel a cél, a körvonalon kívül a négyszög, vagy akár két mértani forma egyesítése is megoldást kínál. Amikor pedig az utcák szabályos elosztásáról van szó, a körgyűrűs szerkezet mellett derékszögű elrendezés is lehetséges, amely a városi teret szimmetrikusan egy fő-

tér és egy főutca köré szervezi. De még az a követelmény sem tekinthető megkérdőjelezhetetlen dogmának, amely szerint a várost egyetlen mérnöknek kell megterveznie. Richelieu főutcáját, amely az Északi kaput köti össze a Déli kapuval, Jean Barbet tervezte. Végig ugyanolyan házak sorakoznak rajta, így megjelenésében illeszkedik a város egészének koncepciójához. Vagyis nem az a lényeges, hogy a várost egy személy tervezte-e (elvégre Érsekújvár is két olasz mérnök, Ottavio és Giulio Baldigara tervei szerint épült). Az a fontos, hogy az alkotók közreműködése egy egységes, zárt egész eredményezzen. Az említett követelmény csak azt kívánja, hogy a mű egyetlen szándékot testesítsen meg, valamint, hogy a számára kialakított alapokon álljon, nem pedig olyanokon, amelyeket a korábbi építők hagytak hátra. Látható, hogy mindaddig, amíg az eredmény nem bolygatja fel a legfontosabbakat, a zártság elvét, mindhárom elv érvényesítése teret enged a rugalmas megoldásoknak, sőt ösztönzi azokat.

A kartézianus városnak zártnak kell lennie. E követelmény többféle módon és többféle mértani forma által érvényesíthető. A létrejött műben azonban mindig egyetlen észnek kell kifejeződnie, amely vonalakat húz, hogy ezáltal megkülönböztessen, megosszon, kiszámíthatóvá tegyen és elébe menjen a véletlennek.

A VÁROSOK, AMELYEKBE ÉLÜNK, A NEM-ÉSZ VÁROSAI

E helyütt nagyon közel jutottunk azokhoz a kritériumokhoz, amelyek segítségével Descartes a ész megbízható tartalmait azonosítja. A megbízható gondolatok két közismert ismertetőjegye áll előttünk: a világság és a körülhatároltság.¹ Eközben még mindig a városról beszélünk, pontosabban a kartézianus városról, amely nem csupán egy tervezet és elképzelés, hanem egy születő valóság is volt.

Ehhez azonban nyomban hozzá kell fűzni, hogy bár Descartes korában valóban épültek olyan városok, amelyek megfeleltek az újonnan születő ész követelményeinek, és amelyeket ily módon joggal nevezhetünk kartézianusnak, filozófusunk, városlakó kortársainak túlnyomó többségéhez hasonlóan, élete nagy részében olyan városokban élt, amelyek egy hosszú múlt nyomait viselték. E hosszú múltból szükségszerűen következtek a szándékok megszakításai, a foly-

tonos át- és újjáépítések és a városi térbe való véletlenszerű beavatkozások. Azok a városok, amelyekben a tizenhetedik század elején Nyugat- és Közép-Európa városi lakosságának többsége élt, ez utóbbi típusba tartoztak. Az utcákra pillantva egyértelmű volt, „hogyan inkább a véletlen helyezte el őket így, mintsem ésszel bíró emberek akarata” (Descartes 2000 : 25). E városok hosszú időközön át különböző hatásoknak és sokféle szándéknak voltak kitéve. A városi ember környezete egy olyan konfliktus színtere volt, amelyben az ész nap mint nap korábbi kudarcainak anyagi emlékeivel és ellenfele eljövendő győzelmeinek előjeleivel szembesült.

A korai újkorban így az ész és a nem-ész szembenállása befészkelte magát a városi tér belsejébe. Az egyetlen ésszerű szándék megvalósításainak rövid történelme és a véletlenszerű torzulások és átépítések megszakításokkal teli hosszú történelme közti feszültség mögött több rejtőzött, mint egy elméleti megalapozás a filozófus abbéli meggyőződéséhez, hogy az ész képezi a biztos megismerés egyetlen forrását és biztosítékát. Az ész és a véletlen ellentétének filozófiai kifejtésében, abban a törekvésben, amely a lényegileg emberit az ész oldalán igyekezett elhelyezni, a differenciális emegesztusa egy átfogóbb jelentőséggel bíró elmozdulást tükröz, amely nyomán végső soron a város válik a modernitás küzdelmeinek színterévé.

A város belsejébe való elmozdulás a modern racionalitás egészét érinti, mivel olyan meghatározottságokat teremt, amelyek a kirekesztés, az elzárás és a kiszáritás stratégiájának sajátosan modern alkalmazásaihoz adnak keretet. Ahogy már említettük, noha ezek a stratégiák a racionalitáshoz mint olyanhoz konstans módon hozzátartoznak, konkrét alkalmazásuk eltéréseket mutat, ugyanis tárgyukat, ti. az idegen elemet, minden korszak más-más szférában és más-más módon azonosítja.

Ez idáig ez az elem mindig ott bukkant fel, ahol az emberi ész a nem-emberi valósággal találkozott. Gondoljunk az antik színházra, ahol az első színben a természet törvényeivel szemben a község törvényei úgy vannak beállítva, mint az ember belépése az elkerülhetetlen események világába. A második színben Antigóné tragikus sorsa azután teljesedik be, hogy az ellenség holttestét kitiltják a község területéről, és ezáltal az istenek és a község törvényei szembekerülnek egymással. Hegel híres értelmezésében Antigóné története a szellem fejlődésének azon szakaszába illeszkedik, amelyben az erkölcs felbomlik, hogy átengedje helyét a jogállapotnak. Az ezt előmozdító konfliktust Hegel az emberi és az isteni törvény közti törésként jellemzi. Az isteni törvény mögött, amelyre oly hevesen hivatkozik a bátyja eltemetéséért küzdő Antigóné, a családi kapcsolatok felsőbbrendűségéből kiinduló „egyediség lázadó elve” áll; ezzel szemben az emberi törvényt az általánosság érvényesítésére törek-

* „Elkülönítettnek pedig azt nevezem, ami annyira körülhatárolt, és az összes többitől különálló, hogy csakis azt foglalja magában, ami nyilvánvalóan jelenik meg annak az embernek, aki a kellő módon veszi szemügyre őt” (Descartes 1996 : 48).

vő község képviseli. Hegel így fogalmaz: „Az állam azonban csak az egyénisége szellemének elnyomása által tarthatja fenn magát és, mivel e szellem lényeges mozzanat, az állam éppígy létre is hozza azt, mégpedig olyképpen, hogy elnyomó magatartást tanúsít vele mint ellenséges elvvel szemben” (Hegel 1979 : 245). Az egyének a társadalmi egészbe való beilleszkedése akadályokba ütközött, és a kettős összecsapásának helyén megjelentek az ellenállás kísérteit, hogy az észbeli általánosság erejével a természeti, családi és vérségi viszonyokat, illetve az isteni parancsokat állítsák szembe. A községnek azt a törvényt kell ellenük alkalmaznia, amely egy idegen és nemritkán ellenséges közegben általános megalapozást ad saját tartós autonóm létezésének. Aki fegyverrel fordult a község ellen, halála után is ellensége marad, és holtan sem léphet területére. Az isteni törvény hangja, amely a lázadó egyéneken keresztül szólal meg, ugyan behatol e területre, és a községen belül konfliktust idéz elő, de ez a hang a külső világ üzenete marad, amely túlmutat az emberi lények közösségén.

Végül jegyezzük meg, hogy ez a határvonal, amely mentén a község a környezetével szemben védelmezi önállóságát, a középkorban egy újabb dimenzióval bővül, amely őt mint evilágit, múlandót és pusztulásra ítéltet Isten községével állítja szembe. Mindkét esetben a középkori város-község azzal áll szemben, ami rajta kívül áll: a városfal védi a külső ellenségtől, és egyúttal emlékezteti evilági erőfeszítései hiábavalóságára és arra a távolságra, amely elválasztja a mennyei béke országától. Ezen a kettős határon játszódnak le azok a találkozások, amelyekben a középkori város-község megtapasztalja identitását.

A modern racionalitás két egymást követő lépéssel igazolja modernségét és racionalitását. Az első lépésben a konfliktus mindkét oldalát a városon belülré helyezi. A konfliktus a város belső ügye, ott lép színre az ész ellenfele, ott fogalmazódnak meg az ellentétek, és ott zajlanak ezek küzdelmei. A város egységét veszélyeztető idegen elemek már nem sehonnán érkező betolakodók, hanem a város saját rendezetlen mozgású elemei, amelyek eltávolodtak az eredeti észszerű szándéktól, a világra szabadították a véletlen démonát, kiszolgáltatták neki a rendet megalkotó alapító művét. Ezentúl, a saját területén lejátszódó találkozások során a városnak próbára kell tennie racionalizáló stratégiáit, adott esetben pedig újakat kell kialakítania.

A modern racionalitás ily módon teszi bensővé azt a határvonalat, amely mentén lefolytatja majd döntő küzdelmét integritása megóvásáért; a hadszíntér, ahol beveti fegyvereit, immár a város területén belül fekszik; az ellenfél nem kívülről érkezik, mint egy természeti vagy emberi, dühös és romboló erő; a veszély, amely minden evilági törekvését fenyegeti, nem egy magasabb rendű lény parancsaira hivatott figyelmez-

tetni. Azonban abból, hogy a konfliktus saját terri-tóriumára tevődött át, korántsem következik, hogy e harcban a modern racionalitás egy olyan ellenség ellen vethetné be pusztító fegyvereit, amely el lett vágva hátszágától, reménytelen helyzetbe került és az ész túlereje által körülveve már csak apró kártevésekre képes. Épp ellenkezőleg, ez az ellenség egy végzetes természeti erő minden jellemzőjével rendelkezik. A modern racionalitással szemben álló ellenség egy saját tehetetlensége által hajtott hatalmas testre emlékeztet.

A második lépésben a racionalitásban tudatosul az, amit ebben a helyzetben az ész sugall. Ám meg kell jegyezni, hogy az ész parancsai nem egyértelműek. Mindig csábítást fog érezni, hogy a történelem tépázta régi helyett egy új alapokon álló várost építsen, egyúttal azonban a kisajátítás stratégiája által kínált lehetőségeket is keresni fogja. E racionalitás egyik szélsőséges megnyilvánulásában folyamatosan felbukkannak egy olyan város tervei, amely egy zöld mezőn épül fel, és elrendezésében az ész örök érvényű megtestesülése lesz, így területén sohasem kell konfrontálnia idegen elemekkel. A modern racionalitást egy, a totalitást megvalósító zárt közösség látomása fogja vonzani, amely minden elemét tökéletesen magába illeszti, és amely működésének anyagi és szellemi feltételeit saját alapjain állva saját erőforrásaiból képes újratermelni. Másik szélsőséges formájában e racionalitás azoknak az építményeknek a módosításában, kijavításában és kisajátításában nyilvánul meg, amelyekben a történelmi folyamatok – beleértve a véletlent és az egyes elemek heterogén eredetét – megannyi nyomot hagytak. Menni vagy maradni, rombolni vagy újjáépíteni, alapítani vagy kibővíteni – a modern racionalitás történelmének állomásait akár úgy is meg lehet ragadni, mint egy-egy kilengést eme lehetőségek valamelyike felé.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barthes, Roland (1993): *L'empire des signes*. Genf, Éditions d'Art Albert Skira.
Descartes, René (1996): *A filozófia alapelvei*. Budapest, Osiris.
Descartes, René (2000): *Értekezés a módszerről*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Joseph, Isaac (1998): *La ville sans qualités*. Aubenas, Éditions de l'Aube.
Roncayolo, Marcel (1990): *La ville et ses territoires*. Párizs, Casterman.

Miroslav Marcelli (Zsolna, 1947): szlovák filozófus, fordító, a pozsonyi Comenius Egyetem tanára.

Németh Ádám (Pozsony, 1984): műfordító, képzőművészeti kritikák szerzője.